

ІСТОРІЯ ІНСТИТУТУ СХІДНИХ МОВ ПРИ РІШЕЛЬЄВСЬКОМУ ЛІЦЕЇ В ОДЕСІ: 1837–1854

УДРУГІЙ чверті XIX ст. Одеса була одним із вогнищ розвитку вітчизняної орієнталістики, тобто викладання східних мов, вивчення культури та історії народів Сходу. Ще у 1828 р. тут було засновано училище східних мов, але незадовільна постановка навчання і нестача кваліфікованих викладачів призвели до ліквідації цього закладу у 1837 р. З метою створення ліпших умов для підготовки орієнталістичнознавців замість училища при Одеському Рішельєвському ліцеї був заснований Інститут східних мов із кафедрою арабської, перської та турецької мов.

Устрій інституту регламентувався статутом Рішельєвського ліцею, затвердженим 29 травня 1837 р. У ньому було зазначено, що інститут призначався для підготовки урядовців, обізнаних зі східними мовами і здатних обіймати посади перекладачів [ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 12. №10285. §113].

Для навчання в інституті генерал-губернатору Новоросійського краю надавалося право призначати принаймні по вісім молодих людей. Пізніше, з 1838 р., кількість вихованців інституту збільшилася на п'ять осіб за рахунок учнів Таганрозької гімназії, яких призначав таганрозький градоначальник [ЖМНП. Ч. XX. 1838. №12. Отд. I. С. CVI–CVIII]. Крім вихованців інституту, усі інші учні ліцейської гімназії і студенти ліцею мали можливість за власним бажанням навчатися східних мов.

Молоді люди, обрані для навчання в інституті, поступали на казенне утримання до пансіону ліцейської гімназії і з четвертого класу під керівництвом старшого і молодшого вчителів мали розпочинати вивчення арабської, перської та турецької мов. По закінченні семикласної гімназії вони ставали студентами ліцею і ще три роки повинні були продовжувати заняття з професором східних мов. Отже, загальна тривалість навчання в інституті становила сім років: з IV по VII клас у гімназії та з I по III курс у ліцеї.

Молодший вчитель східних мов, що наглядав за інститутськими вихованцями

у пансіоні, згідно з вимогами ліцейського статуту мав спілкуватися з ними у побуті переважно по-турецьки, щоб його підопічні швидше засвоювали навички живого мовлення, оскільки саме турецька була найпоширенішою у Причорноморському регіоні східною мовою і на її вивчення в інституті завжди зверталася особлива увага.

Проте східні мови становили лише невелику частку від сукупності тих предметів, які повинні були вивчати вихованці інституту. У ліцеї вони мали слухати лекції з усіх загальних предметів, а також із більшої частки предметів юридичного відділення, а саме: з богослов'я, філософії, російської словесності, загальної і російської історії і статистики, енциклопедії та історії правознавства, російського і римського права, практичного судочинства.

По закінченні повного курсу наук у ліцеї вихованці інституту мали служити шість років у державних установах Новоросійського краю [ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 12. №10285. §114–121].

У заснуванні Інституту східних мов (іноді його також називали Східним інститутом при Рішельєвському ліцеї) брали активну участь генерал-губернатор Новоросійського краю граф М.С. Воронцов, міністр народної освіти С.С. Уваров і куратор Одеської шкільної округи Д.М. Княжевич. Інститут, як і колишнє училище східних мов, перебував під особливою опікою генерал-губернатора, котрий вважав підготовку освічених перекладачів справою державної ваги для успішного вирішення адміністративних завдань у краї, значна кількість населення якого користувалася турецькою, татарською та іншими східними мовами.

У гімназії при ліцеї старшим вчителем східних мов з 1840-го до 1854 р. був вихованець Казанського університету Олексій Михейович Шутов (нар. 1813) – досвідчений педагог, що неодноразово виконував і професорські обов'язки [ДАОО. Ф. 44. Оп. 5. Спр. 69. Арк. 176–181]. Молодшим

вчителем східних мов у 1839 р. був призначений Меркурій Дмитрович Граматиков, але він незабаром залишив навчальний заклад; з 1842-го до 1845 р. цю посаду обіймав Петро Йосипович Компер, а потім – Олексій Опанасович Алієв [Веселовський 1879, 106–107].

У пошуках гідного кандидата на посаду професора по кафедрі арабської, перської та турецької мов Д.М. Княжевич звернувся до знаменитого орієнталіста академіка Х.Д. Френа, який привернув його увагу до молодого обдарованого вченого Василя Васильовича Григор'єва.

В.В. Григор'єв (1816–1881) належав до петербурзької школи сходознавства і був учнем найвизначніших російських орієнталістів першої половини XIX ст. Й.І. Сенковського і Х.Д. Френа. На час, коли йому була запропонована кафедра у ліцеї, його ім'я вже набуло певної відомості у наукових і літературних колах, чим він був зобов'язаний переважно своїм статтям зі сходознавства для «Енциклопедичного лексикону», що видавався А. Плюшаром за редакцією Й.І. Сенковського.

У 1838 р. В.В. Григор'єв був призначений у ліцей виконуючим обов'язки професора арабської, перської та турецької мов.

У викладанні В.В. Григор'єв додержувався такої системи: на двох молодших курсах студенти займалися перекладом і філологічним аналізом пам'яток художньої літератури та історіографії Сходу, а впродовж останнього року навчання знайомилися зі східною дипломатикою.

Арабську словесність ліцеїсти вивчали за сурами Корану та обраними місцями з поезії Лабіда й Імру-уль-Кайса з коментарями Аз-Заузені, а дипломатику – по актах, вміщених до широко розповсюдженої на той час «Арабської хрестоматії» А. Сильвестра де Сасі. Знайомство з перським письменством відбувалося на прикладах з поетичної творчості Сааді (поема «Бустан» тощо), Енвері, Джамі (поема «Юсуф і Зулейха»), надрукованих у «Перській хрестоматії» О.В. Болдирева, а дипломатика вивчалася за канцелярськими і дипломатичними документами з т.зв. «Збірника Геркерна»¹. Турецька словесність студіювалася за літописами Наїми і Васіфа, «Казками сорока візирів і цариці», а потім розбиралися оригінальні зразки

султанських фірманів та інших документів з ліцейського зібрання, з особливою увагою до каліграфії.

В.В. Григор'єв долучився до «орієнтального світу» Одеси: познайомився зі знавцями східних мов О.Ф. Негрі і П.С. Курляндцевим (останнім директором училища східних мов), а також, імовірно, з арабістом Абдалахом Кельзі, що мешкав тут у той час. У наміри молодого вченого входило подальше поглиблене вивчення східних мов, особливо турецької та татарської, через що він вирішив шукати знайомства із живими носіями цих мов. На жаль, незабаром по його приїзді з'ясувалося, що знайти їх в Одесі дуже важко – турків і татар тут не було, тому він міг би брати уроки живої турецької мови лише у греків, а татарської – у караїмів [Васи́лий Васи́льевич Григорьев, 36–37].

Усвідомлюючи слабкість своїх знань з турецької мови, В.В. Григор'єв покладав великі сподівання на подорож до Константинополя, про яку домовився з Д.М. Княжевичем, приймаючи запрошення посісти кафедру в ліцеї. Столицю Османської імперії він відвідав улітку 1839 р. Подорож принесла певне розчарування: заняття турецькою мовою не дали відчутної користі, бо найнятий у вчителі турок виявився малоосвіченою людиною; не вдалося потрапити до константинопольських книгозховищ, оскільки це вимагало тривалих переговорів, знайомств з османськими урядовцями та хабарів [Васи́лий Васи́льевич Григорьев, 45].

На рубежі 30–40-х років XIX ст. В.В. Григор'єв посів одне з провідних місць серед одеської наукової громадськості. У 1839–1844 рр. він був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Граф М.С. Воронцов, що прихильно ставився до нього, дозволив йому користуватися своєю багатоналітною бібліотекою зі значною кількістю цінної сходознавчої літератури, а також радився з молодим вченим щодо купівлі книжок за кордоном. З Д.М. Княжевичем у В.В. Григор'єва склалися добрі, майже дружні відносини, попри значну різницю у чинах і літах; куратор усіяко вітав і заохочував його наукові заняття, залучив вченого до видання «Записок» Товариства історії та старожитностей, «Одеських альманахів»

1839-го і 1840 рр., «Новоросійського календаря».

Громадсько-політичні погляди В.В. Григор'єва відобразилися у його промові «Про ставлення Росії до Сходу», що була виголошена 22 червня 1840 р. на урочистому акті у ліцеї з нагоди закінчення 1839/40 академічного року². У ній Росія і Західна Європа протиставлені стосовно до народів Азії. Стверджується, що російське проникнення в Азію несло з собою мир і прогрес для місцевих мешканців, тоді як європейці грабували і знищували азійські народи. У своїй промові В.В. Григор'єв заявляв про цивілізаторську місію Росії в Азії, засновану на силі «азійського елемента» у слов'янстві. Проте сам автор не визнавав цю промову серйозною роботою, оскільки вона писалася без творчого захоплення, тільки заради службового обов'язку (статут ліцею зобов'язував викладачів виступати з промовами на щорічних урочистих актах), без необхідних матеріалів, наслідком чого стала її штучна і надмірна патріотична патетика. Тим не менш промова здобула прихильні відгуки у російській пресі («Отечественные записки» та ін.), а в Німеччині був опублікований її переклад [Василий Васильевич Григорьев, 53–54].

Серед наукових досліджень В.В. Григор'єва часів його служби у ліцеї найбільшу цінність мали праці у царині східної нумізматики. Він також займався збиранням матеріалів з історії Кримського ханства, виконував переклади, писав рецензії, статті науково-популярного і публіцистичного змісту, пробував свої сили навіть у художній літературі, хоча лише небагато його робіт було завершено через притаманні йому напади апатії та нудьги.

Втім, наукова робота В.В. Григор'єва в Одесі не могла бути дуже інтенсивною і плідною, через те що він, попри побажання і наміри куратора Д.М. Княжевича, не хотів зосереджувати власні дослідження лише на Причорноморському регіоні, вбачаючи у цьому примусове обмеження своїх наукових інтересів. Вже у січні 1839 р., пробувши в Одесі лише кілька місяців, В.В. Григор'єв скаржився у листі до свого друга вченого-сходознавця П.С. Савельєва: «Робити, бачиш, треба тут не те, що треба і що б хотілося, а те, чого хочуть інші. А

хочуть тут, щоб усе, що не робилося, мало відношення до Новоросійського краю» [Василий Васильевич Григорьев, 39].

У 1841 р. на шпальтах «Москвитянина» В.В. Григор'єв навіть дозволив собі гострі критичні випадки у бік одеської публіки, звинувативши її у меркантильності та відсутності «вищих потреб», через що накликав на себе хвилю обурення певної частини місцевої громадськості³.

У 1842 р. В.В. Григор'єв захистив у Московському університеті магістерську дисертацію «О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству». У тому ж році він був затверджений на посаді професора східних мов при Рішельєвському ліцеї. Однак з часом у В.В. Григор'єва наростало відчуття незадоволення своєю викладацькою і науковою діяльністю в Одесі. Як і багато інших молодих викладачів, він дивився на службу в ліцеї лише як на тимчасовий і перехідний етап у кар'єрі, прагнучи перебраться з провінційного навчального закладу до одного з університетів.

Серед обставин, які підштовхували В.В. Григор'єва до того, щоб залишити ліцей, важливою було його розчарування у результатах власної освітянської роботи, адже переважна більшість вихованців інституту не знаходила гідного застосування знанням, отриманим у ліцеї. Згодом В.В. Григор'єв писав: «Через відсутність у Новоросійському краї достатньої кількості штатних посад перекладачів східних мов вихованці зазначеного інституту, по закінченні ними курсу в ліцеї, призначалися, куди була можливість, навіть у кварталні наглядачі» [Григорьев 1870, 44]. У зв'язку з цим В.В. Григор'єв розробляв проекти перетворень в інституті, але вони залишилися нереалізованими [Василий Васильевич Григорьев, 67]. Улітку 1843 р. В.В. Григор'єв зізнався своєму новому знайомому, польському літератору Ю.І. Крашевському, що інститут не може приносити відчутної користі через відсутність безпосередніх зносин зі Сходом (сам Ю.І. Крашевський з цього приводу зазначав, що за декілька місяців перебування в Одесі зустрів тут тільки одного чи двох турків) [Kraszewski 1845, 252].

Наприкінці 1844 р. В.В. Григор'єв залишив службу в ліцеї.

З 1845 р. обов'язки професора арабської, перської та турецької мов у Рішельєвському ліцеї виконував досвідчений перекладач-орієнталіст, вихованець петербурзької школи сходознавства Василь Несторович Кузьмін (1796–1852). По закінченні відділення східної словесності Петербурзького університету він у 1824 р. вступив на службу до Азійського департаменту Міністерства закордонних справ і був відряджений у Грузію для удосконалення у перській і турецькій мовах. Майже тринадцять років прослужив В.Н. Кузьмін на Кавказі як перекладач. Залишивши дипломатичну службу у 1837 р., він став чиновником Департаменту народної освіти, а згодом посів кафедру східних мов у ліцеї⁴.

У той час, коли В.Н. Кузьмін розпочинав службу в ліцеї, викладачі займалися розробкою проектів перетворень по навчальній частині. У зв'язку з цим він подав на розгляд ради ліцею «Деякі пропозиції щодо Східного інституту при Рішельєвському ліцеї» від 2 травня 1845 р. Тут В.Н. Кузьмін вказував на брак навчального часу для вивчення східних мов як на основну ваду в устрої інституту, адже студенти навчалися 16 предметів, з котрих на арабську, перську та турецьку мови припадало лише 3 години на тиждень, а на інші навчальні дисципліни – до 35 годин щотижнево. На думку В.Н. Кузьміна, заняття студентів не повинні були обмежуватися тільки граматику східних мов, а мали б включати ґрунтовне практичне засвоєння навичок усного і письмового мовлення, особливостей східної комерційної арифметики і каліграфії. Тому він запропонував звузити коло занять студентів інституту до «найнеобхідніших предметів», серед яких головними слід було визнати арабську, перську, турецьку та татарську мови, каліграфію, читання манускриптів і написів, комерційну арифметику, другорядними – латину, французьку, німецьку та англійську мови (маючи на увазі ознайомлення із західноєвропейською сходознавчою літературою), додати до них загальні предмети – богослов'я, психологію, логіку, всесвітню і російську історію, російські старожитності, порівняльну географію, російську статистику, російську словесність, політичну економію, а також юридичні дисципліни – цивільне і крими-

нальне право, межове законодавство, практичне судочинство [ДАОО. Ф. 44. Оп. 2. 1845 р. Спр. 60. Арк. 44 зв. – 46 зв.].

Рада ліцею, визнавши пропозиції В.Н. Кузьміна цілком слушними, ухвалила рішення звільнити з 1846 р. інститутських студентів від вивчення деяких предметів, що не мали безпосереднього відношення до підготовки майбутніх урядовців-перекладачів: від енциклопедії правознавства, римського права, поліцейського права, судової медицини, історії філософії, відповідно підсиливши викладання східних мов [ДАОО. Ф. 44. Оп. 2. 1845 р. Спр. 60. Арк. 65–70 зв.].

Втім, В.Н. Кузьміну усе ж таки не вдалося суттєво поліпшити постановку сходознавчої освіти в інституті. Через це у своїй програмі на 1849/50 академічний рік він зазначав: «Оскільки за Статутом у Східному інституті передбачено вивчення східних мов, а не східної словесності, то пояснення мої стосуються переважно граматики і складу мови» [ДАОО. Ф. 44. Оп. 2. 1849 р. Спр. 186. Ч. 2. Арк. 134].

Своїх студентів В.Н. Кузьмін займав перекладами і тлумаченням текстів з «Арабської хрестоматії» А. Сильвестра де Сасі, «Перської хрестоматії» О.В. Болдирева, «Перських листів» Ч. Стюарта⁵, Корану, творів Казвіні, Хафіза, Фірдоусі («Сохраб»), історика Наїми, уривків з «Кирквезир» і «Хавдіс-наме», оригінальних турецьких рукописів. Крім того, його слухачі вправлялися у перекладах з російської на східні мови, писали цими мовами власні твори тощо [Обозрение, 14].

В.Н. Кузьмін у роки служби у ліцеї працював над складанням посібника для вивчення кримськотатарської мови і підручника російської мови для татарських училищ у Криму, але ці праці не були закінчені. Він також за дорученням Одеського товариства історії та старожитностей виконував переклади написів із Бахчисарая.

У житті В.Н. Кузьмін був приємним, невибагливим, децю відлюдкуватим чоловіком. Помер він в Одесі від сухот 18 січня 1852 р.

Останнім орієнталістом у ліцеї був Іван Миколайович Холмогоров (1818–1891), що виконував обов'язки професора арабської, перської та турецької мов у 1852–1855 рр. Він був вихованцем казанської школи

сходознавства, залишив помітний слід у російській арабістиці та іраністиці, був здібним перекладачем [Крачковский 1958, 116–117]. У 1841 р. І.М. Холмогоров завершив вивчати курс наук зі східної словесності у Казанському університеті і незабаром став педагогом: викладав латинську і перську мови в Астраханській гімназії (1843–1846 рр.), історію і географію в Астраханському вірменському Агабабовському повітовому училищі (1844–1846 рр.), був вчителем російської граматики у Пензенській гімназії (1846–1848 рр.), а з 1848 р. займав посаду помічника інспектора студентів у Казанському університеті, де також за сумісництвом певний час викладав арабську мову і літературу. У 1851 р. він одержав звання кандидата східної словесності Казанського університету [ДАОО. Ф. 44. Оп. 5. Спр. 69. Арк. 182–189].

В Інституті східних мов І.М. Холмогоров викладав, як видно з його звіту за 1853/54 академічний рік, арабську словесність через читання, переклад і тлумачення XII сури Корану, римованих оповідань про халіфа Омара (I курс), макам аль-Харірі з біографією автора (II курс), поезії Кааби-бен-Зогейра, казок «Купець і дух» та «Розповідь цирульника про свого п'ятого брата – продавця скла» зі збірки «Тисяча й одна ніч» (III курс); з перського письменства перекладалися і тлумачилися передмова до «Гюлістану» Сааді з біографією автора (I курс), уривки з «Історії монголів» Рашидаддіна (II курс), уривки з «Шах-наме» Фірдоусі (III курс); перекладалися турецькі тексти, вміщені до французьких хрестоматій, – «Звіт про посольство Мохаммеда Ефенді» і «Звіт про посольство Мохаммеда Саїда Вахіда Ефенді» [ДАОО. Ф. 44. Оп. 3. 1854 р. Спр. 112. Арк. 24–25 зв.].

Студенти усіх трьох курсів під керівництвом викладача займалися перекладами з російської на арабську, перську та турецьку мови. Щодо останньої, то викладач особливо стежив за тим, щоб студенти вживали власне османський говір, не плутаючи його з татарськими говірками. До речі, у роки служби в лицей І.М. Холмогоров спеціально займався дослідженням татарської мови і відвідував Крим для вивчення її діалектів.

В Одесі І.М. Холмогоров поєднував педагогічну роботу з науковими студія-

ми. Він перекладав на російську мову поезію Сааді і працював над магістерською дисертацією «Шейх Сааді і його значення в історії перської літератури», яку через багато років захистив у Казанському університеті.

І.М. Холмогоров, як і його попередники на кафедрі, добре усвідомлював численні вади постановки навчання в інституті і вважав, що студенти мають не обмежуватися опануванням усним мовленням і письмом, а повинні одержувати усебічну сходознавчу освіту, котра б включала у себе ґрунтовні знання у галузі літератури та історії народів Сходу. Ці погляди він виклав у своєму рапорті до ради лицю від 17 березня 1854 р. (наводимо мовою оригіналу): «Чувствуя необходимость изменить в следующем учебном году курс преподавания восточных языков для студентов лицея, прошу покорнейше Совет лицея обратить внимание на это обстоятельство.

Чисто практический круг преподавания языков арабского, персидского и турецко-татарского в том виде, как он существует до сего времени, не может назваться курсом удовлетворительным, если не присоединится к тому достаточное знание истории литературы этих языков и истории мугаммеданского востока, разумея под тем специальное изучение политической истории Аравии, Халифата, независимых династий, которые возникли на его развалинах, равно истории древней и новейшей Персии по источникам преимущественно арабо-персидским параллельно с западными, династий собственно персидских по возрождению национального духа персов после арабского порабощения при Сасанидском государе Ездеджерде, наконец, истории тюркских племен и османских турок, их появления и перехода из Азии в Европу и проч., руководствуясь особенно записками и сочинениями туземных хронистов, равно и западными историками, отдельно трактующими о том предмете. Подобное преподавание обнимет собою не только практическую часть изучаемых здесь восточных языков, но вместе с тем послужит с пользою и в том отношении, что сообщит учащимся более верный взгляд на судьбы народов, исповедующих мугаммеданскую религию, откроет причины возвышения и постепенного упадка

мусульманських династій, нарешті, в літературному відношенні, принесе ту користь, що послужить верним масштабом при оцінці умовних творів цих народів, для яких література арабська, за виключенням небагатьох творів, була і, може додати, залишається досі зразком, хоча в новітнє час османів і стараються піддаватися под слог і мову західних письменників, уникати надто пишаних оборотів, якими так люблять блискати письменники перські. Відкидаючи користь спеціального викладання історії Сходу вважають справою неможливою: найкращі підручники і наукові твори по цьому предмету, скільки можуть бути, ще не достатні; часто факти представляються тут в іншому світлі, ніж як викладають їх письменники азіатські, що, крім інших побічних причин, о яких згадувати в теперішнє час вважають неумісним, можна віднести частково і до незнання з місцевими джерелами або іноді до протилежного трактування їх текстів. Крім того, спеціальність предмета вже передбачає в учасній більш обширний курс знання і судження про даний предмет; в такому випадку студенти, навчаючись восточними мовами, могли б іноді вибирати для своїх роздумів теми, прямо стосуються до історії і літератури Сходу, чого в теперішнє час виконати не в змоззі, тому що не ознайомлені з ходом цілої політичної життя і розвитку народів восточних, дуже обширного, з особливим напрямком, розвиваючись в інших умовах» [ДАОО. Ф. 44. Оп. 3. 1854 р. Спр. 58. Арк. 1–1 зв.]. І.М. Холмогоров клопотався про те, щоб практичні заняття східними мовами для студентів інституту були доповнені новими окремими навчальними предметами: політичною історією Сходу, історією арабської, перської та турецької письменства. Рада ліцею на засіданні 29 березня 1854 р. вирішила відкласти впровадження цих пропозицій.

Незважаючи на це, І.М. Холмогоров значно розширив коло сходовознавчих предметів, які мали вивчати його слухачі. Судячи з поданої ним до ради ліцею програми на 1854/55 академічний рік, він мав намір знайомити студентів із рисами політичної історії Туреччини, Персії та арабських

держав, історії східного письменства й окремих його жанрів, ісламською релігією; додатково було передбачено студіювання текстів історика Абульфіди, поетів аш-Шанфари, аль-Харіса Ібн-Хіллізи, макам аль-Харірі, читання тегеранських і стамбульських газет тощо [ДАОО. Ф. 44. Оп. 3. 1854 р. Спр. 98. Арк. 3–5].

Припинення існування Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї було пов'язано з тим, що куратор Петербурзької шкільної округи граф М.М. Мусін-Пушкін прагнув перетворити Петербурзький університет на єдиний осередок орієнталістики в Росії [Григор'єв 1870, 123–124]. Згідно з указом від 22 жовтня 1854 р. у Петербурзькому університеті був заснований факультет східних мов, а викладання цих предметів в інших вищих навчальних закладах імперії, у тому числі у Рішельєвському ліцеї, припинено [ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 29. Отд. 1. №28659].

Варта уваги історія бібліотеки Інституту східних мов. Завідування нею входило до обов'язків професора арабської, перської та турецької мов. Основу бібліотеки склали зібрання друкованих книжок і рукописів, що раніше належало училищу східних мов. На 1838 р. воно нараховувало 94 назви (європейська сходовознавча література, красне письменство, наукові праці) [ДАОО. Ф. 44. Оп. 1. 1838 р. Спр. 42. Арк. 28–28 зв.]. При першому ж огляді цього зібрання В.В. Григор'єв знайшов у ньому декілька цінних рукописів; його увагу привернув диван перського поета Саїба, з яким він перед тим був знайомий за перекладом Й. Хаммера-Пургшталя. Друкованих книжок, однак, виявилось мало, хоча серед них і були необхідні у викладацькій і науковій роботі фундаментальні праці європейських орієнталістів Б. Д'Ербело і Ф. Менинського [Васильєв Григор'єв, 36–37].

Для придбання нових книжок В.В. Григор'єв використав свою подорож до Константинополя. Звідти він привіз одинадцять найменувань друкованих видань з історії, природознавства, філології, філософії, художньої літератури (між іншим, літописи Наїми, Іззі, Субхі, Васіфа, знаменитий космографічний трактат Кятіба Челебі «Джиханнума» тощо [ДАОО. Ф. 44. Оп. 1. 1839 р. Спр. 78. Арк. 10–10 зв.]).

В.В. Григор'єв так описав свої враження від відвідування турецького книжкового базару: «...Очі так і розбігаються на книжки. Усе б купив» [Васи́лий Васи́льевич Григор'єв, 45], але його можливості були обмежені 500 крб., виділеними ліцейським правлінням.

Завдяки В.В. Григор'єву інститутська бібліотека значно збільшилася і у 1844 р. вже складалася з 352 назв у 548 томах, серед яких налічувалося 60 рукописів [Историческая записка, 7–8].

В.В. Григор'єв виношував задуми щодо публікації східних рукописів із бібліотеки інституту, а також видання посібників і підручників для викладання татарської мови. Для цього передбачалося заснувати при ліцеї «східну друкарню». На прохання Д.М. Княжевича граф М.С. Воронцов у 1839 р. замовив у Парижі «арабо-перські друкарські шрифти». У травні наступного року вони були доставлені в Одесу і передані генерал-губернатором у розпорядження куратора. Проте налагодити роботу «східної друкарні» при ліцеї так і не вдалося, а коштовні шрифти (їхнє виготовлення і транспортування оцінювалося у 3795 крб. 26 коп. асигнаціями), пролежавши певний час без використання, були згодом передані до Одеської міської друкарні [ДАОО. Ф. 44. Оп. 2. 1840 р. Спр. 87. Арк. 1].

У часи завідування бібліотекою В.Н. Кузьміним книжкове зібрання поповнювалося, але каталог як слід не складався, книжки перебували у безладі.

І.М. Холмогоров, прийнявши завідування бібліотекою, доповідав раді ліцею у березні 1853 р.: «Бібліотека Східного інституту перебуває у незавидному становищі: чимало творів, вельми цікавих у царині східної літератури, тут цілковито не відомі, а ті з них, котрі почали передплачуватися ще п. Григор'євим, досі не отримані, хоча і давно вже видані у різних частинах Європи. Більша частина книжок без палітурок, розірвана, розкидана недбало, не занесена до каталогу або занесена під іншими назвами, що, звичайно, має заплутувати та утруднювати, незважаючи на усю малість бібліотеки. Загалом можна сказати, що рукописами

бібліотека не багата» [ДАОО. Ф. 44. Оп. 3. 1852 р. Спр. 21. Арк. 48].

І.М. Холмогоров склав повний каталог бібліотеки. Вона була суттєво поповнена класичними творами і навчальними посібниками. На час ліквідації інституту бібліотека нараховувала 461 назву в 772 томах на суму 3902 крб. 10 коп. сріблом [Михневич 1857, 129]. Згодом вона була передана у розпорядження Петербурзького університету.

Таким чином, слід визнати, що студенти Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї не одержували повноцінної сходузнавчої освіти. Давалася взнаки і явна недостатність навчального часу, призначеного на викладання арабської, перської та турецької мов, і відсутність спеціальної підготовки з історії та літератури Сходу.

Лише декілька вихованців інституту згодом знайшли застосування своїм знанням. Серед них можна згадати хіба що перекладачів канцелярії таврійського губернатора Франца Домбровського (випуск 1844 р.)⁶ та Андрія Курковського (випуск 1845 р.), а також перекладача канцелярії таганрозького градоначальника Авраама Акімова (випуск 1847 р.).

Про долю колишніх інститутських вихованців довідуємося з листа чиновника для особливих доручень при таганрозькому градоначальнику С.П. Щепкіна від 22 січня 1857 р.: їх спершу призначали звичайними канцелярськими чиновниками з мізерною платнею, потім, років через п'ять служби, робили секретарями міської думи, магістрату чи інших установ; знання східних мов виявлялося зайвим, і таких бідолах наприкінці 50-х рр. XIX ст. було у Таганрозі дев'ятеро [Щукинський збірник, 102].

Кого мав готувати інститут: перекладачів-практиків або вчених-сходузнавців? Одностайної думки у сучасників щодо цього не було, а суперечки на цю тему зводилися до більш загальної проблеми взаємовідношення практичної та теоретичної освіти, яка хвилювала уми педагогів середини XIX ст. Як би там не було, ліквідація інституту призвела до того, що традиція сходузнавчої освіти в Одесі була перервана надовго.

¹ The Forms of Herkern Corrected from a Variety of Manuscripts, Supplied with the Distinguishing Marks of Construction, and Translated into English: with an Index of Arabic Words Explained, and Arranged under their proper Roots. – Calcutta, 1781.

² Об отношении России к Востоку: речь, произнесенная исправляющим должность профессора В. Григорьевым // Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея 22 июня 1840 г. – Одесса, 1840. – 18 с.

³ [Григорьев В.В.] Вести из Одессы // Москвитянин. – 1841. – Ч. 2. – №4. – С. 555–561; анонімна відповідь на цю статтю: За Одессу // Там само. – Ч. 3. – №6.

⁴ Про нього: Кузьмин Василий Несторович (некролог) // Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 20-го июня 1851 по 20-е июня 1852 года. – [Одесса, 1852]. – С. 92–93; Мурзакевич Н. Василий Несторович Кузьмин (некролог) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – 1853. – С. 521–522; Архив внешней политики Российской империи. – Ф. Департамент личного состава и хозяйственных дел. – Оп. 464. – Спр. 1892. – Арк. 1–3.

⁵ Stewart Ch. Original Persian Letters and Other Documents with Fac-similes. – London, 1825.

⁶ Ф. Домбровский досліджував історію, статистику та етнографію Криму.

ЛІТЕРАТУРА

Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам. 1816–1881 / Сост. Н.И. Веселовский. Санкт-Петербург, 1887.

Веселовский Н.И. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России. Санкт-Петербург, 1879.

Григорьев В.В. Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Санкт-Петербург, 1870.

Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея с 20 июня 1843 по 18 июня 1844 года. [Одесса, 1844].

Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики // Избранные сочинения. Т. 5. Москва – Ленинград, 1958.

Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budzaku. Т. 2. Wilno, 1845.

Михневич И.Г. Исторический обзор 40-летия Ришельевского лицея: 1817–1857. Одесса, 1857.

Обозрение преподавания наук в Ришельевском лицее, в течение 1848–1849 учебного года. Одесса, 1848.

Щукинский сборник. Вып. 1. Москва, 1902.

СКОРОЧЕННЯ

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения.